ئۇيغۇر قەدىمىي يېزىقلىرى

ئاپتور: ئارسلان ئابدۇللا

ئىپتىخار ئېلكىتاب ئىشلەش گۇرۇپپىسى
www.iptihar.net

كىتابچە ھەققىدە

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن. بۇ كىتابچىدە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى ۋە ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتچىسى ئارسلان ئابدۇللانىڭ «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز» ناملىق ئەسىرى، دوكتۇر ئابدۇرېھىم راھماننىڭ «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» ژۇرنىلىنىڭ 40-سانىدا ئېلان قىلىنغان ماقالىسىدىن قىسقارتىپ جەمئىي ئىككى ماقالە كىرگۈزۈلگەن. ئاخىرىغا ئۆزۈمنىڭ ئويلىغانلىرىنىمۇ قىستۇرۇپ قويدۇم. ئەسەرلەردىكى بەزى بىرقىسىم سۆزلەرگە رەقەم قويۇپ كىتابنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا ئىزاھات بەردىم.

ئىلكىتابنى ئەسلى كىتابتىن بىرمۇبىر بېسىپ چىققاچقا بەزى بىر خاتالىقلار چىققان بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئوقۇرمەنلەرنىڭ تۈزىتىپ ئوقۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئېيتخار ئىلكىتاب ياساش گۇرۇپپىسىدىن: تەقۋا

مۇندەرىجە

1. قەدىمكى تۈرك(ئورخۇن)يېزىقى....................................4
2. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى..8
3. خاقانىيە يېزىقى(ئەرەب يېزىقى)...................................10
4. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى...12
5. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى......................................14
6. ئۇيغۇرلارنىڭ 20-ئەسىردىكى بىرنەچچە قېتىملىق يېزىق ئىسلاھاتى..15
7. بىز يەنە يېزىق ئالماشتۇرامدۇق....................................18

1.قەدىمكى تۈرك(ئورخۇن)يېزىقى

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخقا ۋە مول مەدەنىيەت مىراسلىرىغا ئىگە مىللەت.ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا نۇرغۇن يېزىقلارنى قوللانغان.بۇ يېزىقلار ھەرخىل تىپقا،ھەرخىل سىستېمىلارغا مەنسۇپ،بۇ يېزىقلار ھەرخىل دىنىي ئېتقاد،ئىجتىمائىي بىرلىك سەۋەبىدىن قوللىنىلغان. مۇنداقچە ئېيتقاندا،ھەربىرخىل يېزىقنىڭ كەينىدە ئۆزىگە خاس سىياسىي،ئىقتىسادىي ياكى ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈش بار.ئەجداتلىرىمىز مانا مۇشۇ ھەرخىل يېزىقلار ئارقىلىق ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋر ۋە دىنىي مۇھىتتىكى ئەسەرلەرنى،جۈملىدىن ئەدەبىيات،دىن، تارىخ،ئىقتىساد،تىبابەتچىلىك،ئىلمىي نۇجۇم،تىلشۇناسلىق ۋە باشقا ساھەلەردىكى يازما يادىكارلىقلارنى خاتىرىلىگەن.

ھازىرغا قەدەر بىزگە مەلۇم بولغان،ئەجدادلىرىمىز قوللانغان يېزىقلاردىن قەدىمكى تۈرك(ئورخۇن)يېزىقى،سوغدى يېزىقى،مانى يېزىقى،قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى،بىراخمى يېزىقى،قارۇشتى يېزىقى،سۇرىيە يېزىقى،خەنزۇ يېزىقى،كونا تىبەت يېزىقى،ئەرەب يېزىقى،خاقانىيە يېزىقى، چاغاتاي يېزىقى، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر كونا يېزىقى،ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى،سلاۋيان يېزىقى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق 30غا يېقىن يېزىق بار.

بۇ يېزىقلار ئىچىدە ئومۇمىيۈزلۈك كەڭ قوللىنىلغانلىرى قەدىمكى تۈرك

يېزىقى،قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى،خاقانىيە يېزىقى،چاغاتاي يېزىقى ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىن ئىبارەت.

قەدىمكى تۈرك يېزىقى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قەدىمكى خەلقلەر ئۆزلىرى ئىجاد قىلغان ھەم 6-ئەسىردىن 9-ئەسىرگىچە قوللانغان ئېلىپبەلىك يېزىق.بۇ يېزىقتىكى بەلگىلەر تىك،قىيپاش، يايسىمان سىزىقچىلارنىڭ ھەرخىل شەكىلدە بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ ئۇنىڭ شەكلى،قۇرۇلمىسى ۋە باشقا خاس ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا تۈركىي خەلقلەرنىڭ تامغىللىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكى قىياس قىلىنىدۇ.بۇ يېزىق تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغانلىقى ئۈچۈن قەدىمكى تۈرك يېزىقى دىگەن نام بىلەن؛ كۆكتۈرك خانلىقى ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە قوللىنىلغانلىقى ئۈچۈن كۆكتۈرك يېزىقى ياكى ئورخۇن يېزىقى دىگەن نام بىلەن؛ شەكىل جەھەتتىن قەدىمكى گېرمانلار قوللانغان رۇنىك يېزىقىغا ئوخشاپ كەتكەنلىكتىن تۈرك – رۇنىك يېزىقى دىگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن.بىز ئادەتتە قەدىمكى تۈرك يېزىقى دەپ ئىستېمال قىلىشنى توغرا تاپىمىز.

قەدىمكى تۈرك يېزىقى خاراكتېر جەھەتتىن قارىغاندا تاۋۇشلۇق يېزىق.يەنى ئۇنىڭدىكى بەلگىلەر (ھەرپلەر)تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلاتتى. ئورخۇن يېزىقىدا 40بەلگە بولۇپ بۇنىڭ ئىچىدە تۆت ھەرپ سوزۇق تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. قالغان ھەرپلەر ئۈزۈك تاۋۇشلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. بەزى ھەرپلەر ئىككى خىل شەكىلگە، بەزى ھەرپلەر ئۈچ خىل شەكىلگە، بەزى

ھەرپلەر بەش ـ ئالتە خىل شەكىلگە ئىگە. بۇ يېزىق قوشۇپ يېزىلمايدۇ. ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ. سۆزلەر يېزىلغاندا، ئايرىم ئورۇنلاردا سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرى يېزىلسا، كۆپىنچە ئورۇنلاردا يېزىلمايدۇ. شۇڭا، بۇ يېزىقتا مۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىرى ئاساسى ئورۇندا تۇرىدۇ. سۆز بىلەن سۆز، سۆز بىرىكمىسى بىلەن سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىلەر قوش چېكىت (:) ئارقىلىق بىر بىرىدىن ئايرىپ يېزىلىدۇ.

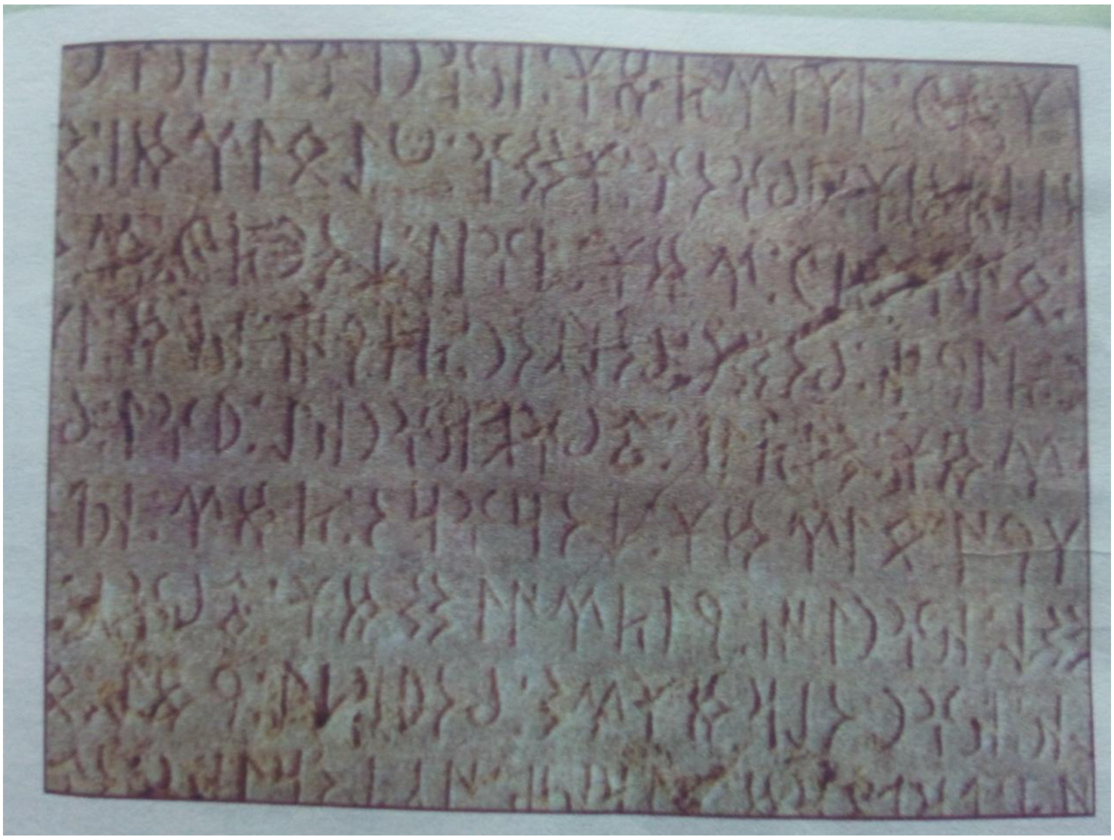

بۇ يېزىق ۋە بۇ يېزىقتا خاتىرلەنگەن يادىكارلىقلار تاكى 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئىلىم دۇنياسىغا سىر پېتى تۇرغانىدى. بۇ يېزىقتا يېزىلغان يادىكارلىقلار تاشقا ئۇيۇپ يېزىلغان تەزكىرلەردىن ئىبارەت. بۇ تاشلار ئابىدە دەپ ئاتىلىدۇ. ئىلىم دۇنياسى تەزكىرلەر پۈتۈلگەن بۇ خاتىرە تاشلارنى « مەڭگۈ تاش»دەپ ئاتايدۇ. بۇ

مەڭگۈ تاشلار 1692 ـ يىلى گوللاندىيەلىك ن.ۋىنتسىن ، 1696 ـ يىلى رۇسىيەلىك سىمىت رىمزوف ، 1730 ـ يىلى شىۋىتسىيەلىك سىترالېنبېرگ قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىنغان . بىراق شۇنىڭدىن يەنە 100 يىللار ئۆتكەندىن كېيىنمۇ « مەڭگۈ تاشلار»دىن ئىبارەت بۇ خاتىرە تاشلاردىكى يېزىقلار سىر پېتى تۇرىۋەرگەن . 1884 ـ يىلى فىنلاندىيەلىك ئالىم ئاسپېلىن مەڭگۈ تاش يېزىقىدىكى بارلىق ھەرپ بەلگىلەرنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندىن كېيىن بۇ يېزىقنىڭ تەخمىنەن 38 ـ 40بەلگىدىن تەركىب تاپقانلىقىنى ، ئوڭدىن سولغا يېزىلىدىغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان . بىراق ھەرپلەرنىڭ تاۋۇش قىممىتىنى كۆرسىتىپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلغان . ئاردىن توققۇز يىل ئۆتكەندىن كېيىن ، 1893 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى بۇ سىر دانىيەلىك ئالىم ۋ . تومسىن تەرىپىدىن يېشىلدى .

قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا يېزىلغان مەڭگۈ تاشلار ئىچىدە « كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» ، « تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» ، « بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» ، قاتارلىق ئابىدىلەرگە كۆكتۈرك خانلىرىنىڭ تەزكىرىلىرى پۈتۈلگەن . « ئۇيغۇر قۇتلۇق كۆل بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» (مويۇنچۇر قاغان مەڭگۈ تېشى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ، « توققۇز ئۇيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى» ، قاتارلىق ئابىدىلەرگە ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ تەزكىرىسى پۈتۈلگە .

2.قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى سوغدى① يېزىقى ئاساسىدا ئىشلەنگەن ئېلىپبەلىك يېزىق. ئىلىم ساھەسى ئۇنى بىردەك «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ ئاتايدۇ. خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە « 回鹘文字»دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يېزىق 8 ـ ئەسىردىن 15 ـ ئەسىرگىچە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي قوۋملار تەرىپىدىن ئۇرتاق قوللىنىلغان.

مىلادىيە 840 ـ يىلى ئۇيغۇر خانلىقى ئىچكى جەھەتتە قەھەتچىلىك ئاپىتى، تاشقى جەھەتتە قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن يىمىرىلىپ، ئۈچ تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ ئورخۇن ۋادىسىنى ۋە ئۆتۈكەن تاغلىرىنى تاشلاپ غەربكە كۆچكەن. بىرىنچى تۈركۈم ئۇيغۇرلار بوغدا تېغى ئەتراپىدىكى زېمىنلارغا كېلىپ، شۇيەردىكى قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى ② قۇرغان؛ ئىككىنجى تۈركۈم ئۇيغۇرلار كۆئارت (پامىر) تاغلىرى ئەتراپىغا كېلىپ قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغان؛ يەنە بىر تۈركۈمي بولسا خېشى كارىدورىغا كېلىپ گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان. ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن ئۇيغۇر يېزىقىنى داۋاملىق ئىشلەتكەن. مەشھۇر ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي « تۈركىي تىللار دىۋانى»دا مۇنداق يازىدۇ:«قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا بارچە خاقانلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ بارلىق خەت ـ ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن». مەھمۇد كاشغەرىي بۇ يېزىقنى «تۈرك يېزىقى»دەپ ئاتىغان. چىڭگىزخان دۇنيانى بويسۇندۇرۇشقا نىيەت

باغلىغاندا بۇ يېزىقنى مۇڭغۇل دۆلىتىنىڭ يېزىقى قىلىپ قوبۇل قىلغان ھەمدە «ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ ئاتىغان. 16 ـ ئەسىرگە كەلگەندە بۇ يېزىقنى مانجۇلار مۇڭغۇللار ئارقىلىق قوبۇل قىلغان. ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك شىبەلەر قوبۇل قىلىپ ھازىرقى شىبە يېزىقىنى شەكىللەندۈرگەن.

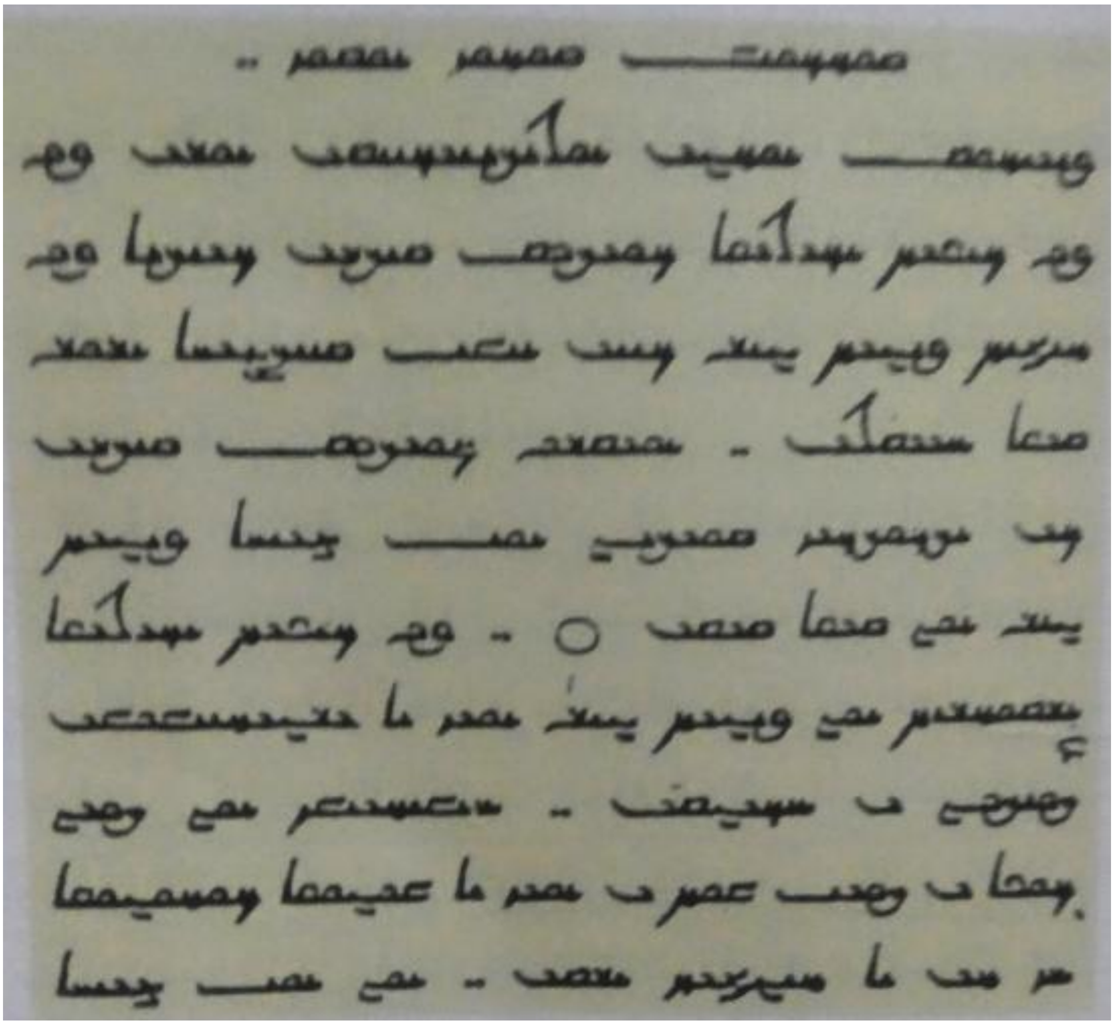

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا خېلى قوللىنىلغان. ھەتتا 13 ـ ئەسىردىن 15 ـ ئەسىرگىچە ۋولگا دەريا ۋادىسىدىكى ئالتۇن ئورداخانلىقى③ دا ئالاقىلەردە كەڭ قوللىنىلغان. قىسقىسى، بۇ يېزىق 700يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قوللىنىلغان. بۇ يېزىق

سەككىز سوزۇق تاۋۇشقا، ئۈچ ھەرپ ئىككىدىن ئالتە ئۈزۈك تاۋۇشقا، قالغان 14 ھەرپ بىردىن 14 تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئوڭدىن سولغا قارىتىپ توغرىسىغا ياكى يۇقۇرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ يېزىلىدۇ. جۈملە ئاخىرىغا قوش چېكىت(:) قويۇلىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان يادىكارلىقلاردىن «ئالتۇن يارۇق»، «قۇتادغۇ بىلىك»، « ئوغۇزنامە»، « قىسسەسۇل ئەنبىيا»، « سامتۇ ئاچارىنىڭ تەرجىمىھالى» (شۈەنجاڭنىڭ تەرجىمىھالى)، «مايترى سىمىت» قاتارلىق ئەسەرلەر بار.

3.خاقانىيە يېزىقى(ئەرەب يېزىقى)

قاراخانىيلار خانلىقى④ نىڭ مەشھۇر خاقانى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ باشچىلىقىدا 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ خانلىق تېررىتورىيەسىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق خەلقلەر ئىسلام دىنىنى قۇبۇل قىلغان . شۇنىڭدىن كېيىن دىنىي ئېتىقاد سەۋەبىدىن ئەرەب يېزىقى بارا ـ بارا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتىلىپ، ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرلەيدىغان ئاساسىي يېزىققا ئايلانغان. شۇ سەۋەبتىن بۇ يېزىق «خاقانىيە يېزىقى»دەپ ئاتالغان . بەزىلەر «ئەرەب يېزىقى» دەپمۇ ئاتايدۇ.

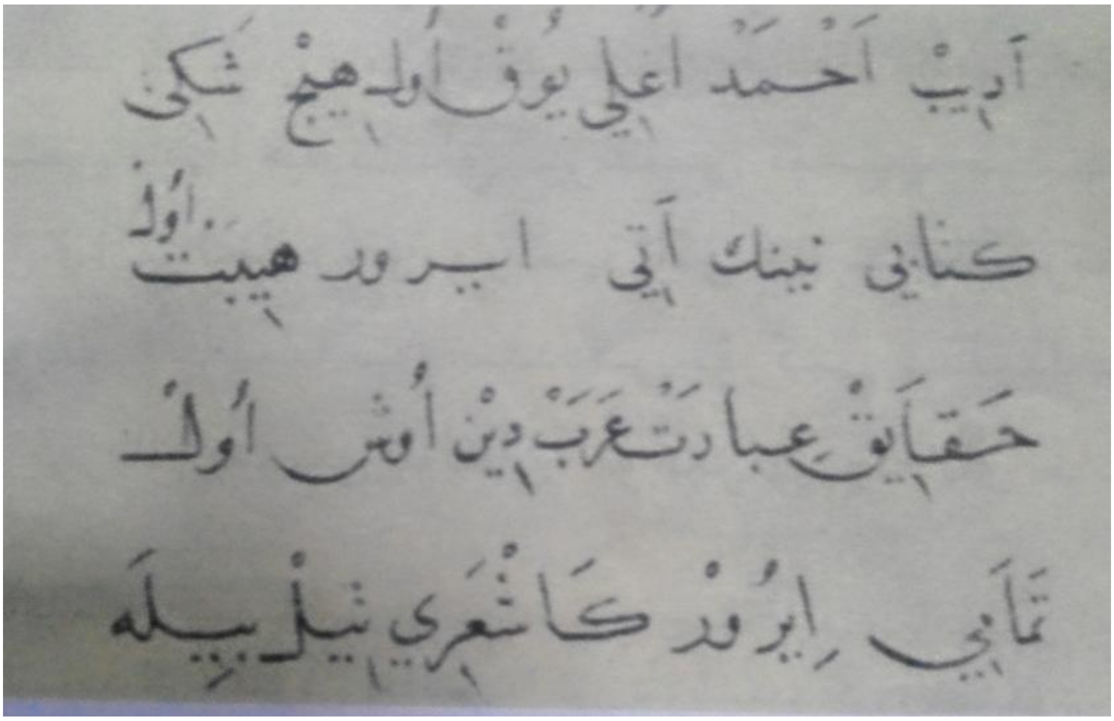
آدیب احمد اغلی یوق اول هیچ شکی
کتابی نینک آتی ایرور هیبت اول
حقایق عبارت عرب دین اوش اول
تمامی ایرور کاشغری تیل بیله

خاقانىيە يېزىقى– ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدا ھېچقانداق ئىسلاھ قىلىنمىغان ھالدا قوبۇل قىلىنغان يېزىق. بۇ يېزىقتا ئەرەب ئېلىپبەسىدىكى 28 ھەرپ ئاساسىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن «پ»، «چ»، «گ»، « ژ» ھەرپلىرىنى پارس ئېلىپبەسىدىن قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەن. ئىملا جەھەتتە ئەرەب، پارس يېزىقلىرىنىڭ ئىملا قائىدىلىرىگە ئاساسەن ئەمەل قىلىنغان. سوزۇق تاۋۇشلار ياردەمچى بەلگىلەر بىلەن ئىپادىلەنگەن. بۇ يېزىق 10 ـ ئەسىردىن 14 ـ ئەسىرگىچە قەشقەرنى مەركەز قىلغان كەڭ قاراخانىيلار تېررىتورىيەسىدە قوللىنىلغان. 11 ـ ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن بۈيۈك ئەسەرلەردىن « تۈركىي تىللار دىۋانى»، « قۇتادغۇ بىلىك»، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» قاتارلىقلار مۇشۇ يېزىقتا يېزىلغان.

4.چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى

«چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ ئاتالغان بۇ يېزىقنىڭ ئاساسى ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى خاقانىيە يېزىقى. خاقانىيە يېزىقى بىر مەزگىل ئىشلىتىلگەندىن كېيىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە ماسلاشماي قالغان. شۇنىڭ بىلەن خاقانىيە يېزىقى ئۈستىدە بىرقاتار ئىسلاھلار يۈرگۈزۈلۈپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ماسلاشتۇرۇلغان چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى بارلىققا كەلگەن. بۇ يېزىق قوللىنىلغان ۋاقىتنىڭ ئۇزۇنلۇقى، دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، بولۇپمۇ، بۇ يېزىقتا مەيدانغا كەلگەن زور ھەجىمدىكى كاتتا، نادىر يادىكارلىقلارنىڭ كۆپلۈكى بىلەن باشقا ھەرقانداق يېزىقتىن ئېشىپ چۈشىدۇ.

بۇ يېزىق 13 ـ ئەسىردىن تارتىپ تاكى 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدىكى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئورتاق يېزىقى بولغان. بۇ يېزىق چاغاتاي خانلىقى⑤ دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن يېزىق بولغاچقا، بۇ يېزىقنى تەتقىق قىلغۇچى ئالىملار ئۇنى « چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ ئاتىغان.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدە، يەنى شەرقتە قۇمۇلدىن غەربتە ئامۇ دەرياسىغىچە، شىمالدا ئىلىدىن جەنۇپتا ھىندىستاننىڭ پايتەختى دېھلىنىڭ شىمالىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيەدە قوللىنىلغان ھاكىمىيەت يېزىقى ئىدى.

بۇيېزىق بىلەن سەككاكى، لۇتفى، نەۋايى، خاراباتى، زەلىلى، ئەرشى، گۇمنام، نىزارى، موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپ، موللا مۇسا سايرامى،

تەجەللى، ئابدۇقادىر داموللام قاتارلىق ئالىم ـ ئۆلىمالار ۋە ئەدىب ـ سەنئەتكارلار مىڭلىغان ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. ئەرەب، پارس تىللىرى ۋە باشقا تىللاردىن تەرجىمە قىلىنغان ھەرخىل مەزمۇندىكى ئەسەرلەرمۇ ناھايىتى كۆپ.

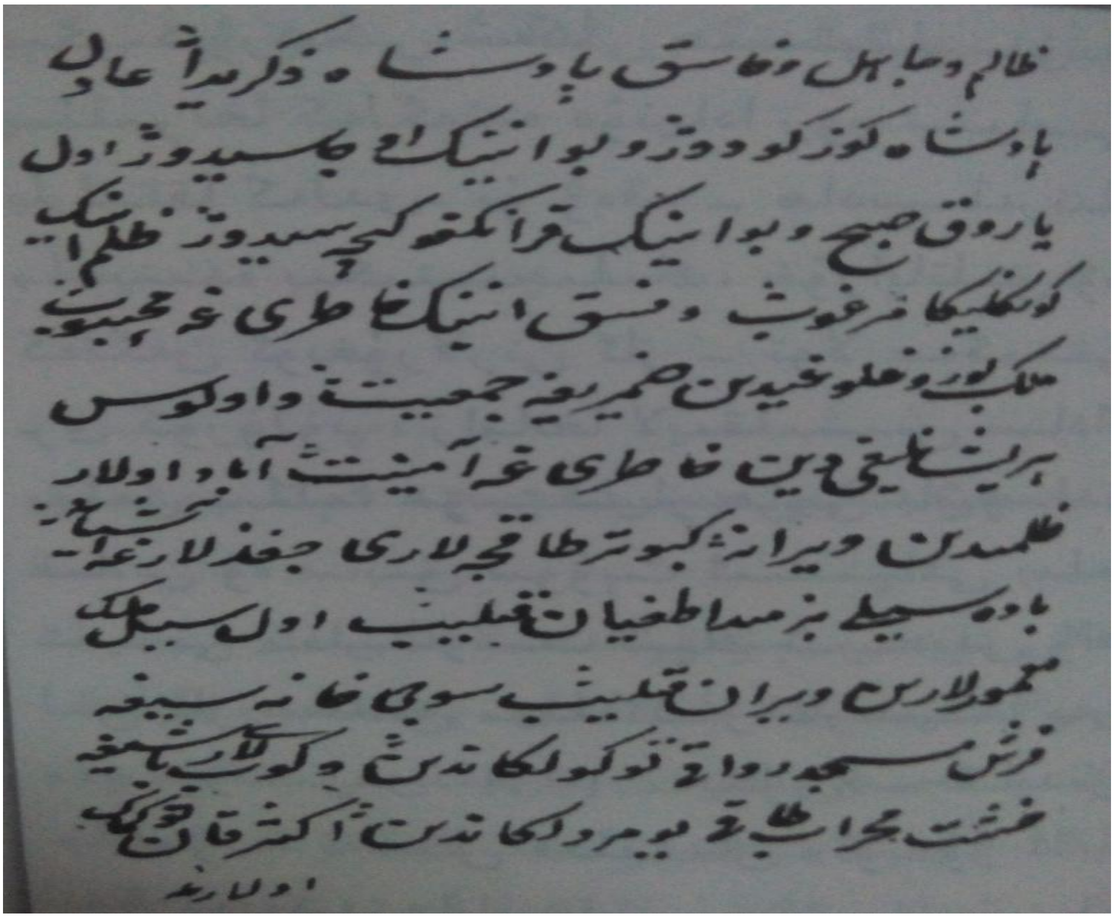
ظالم وجاهل وفاسق پادشاه ذکریدا عادل
پادشاه کوزکو دوز و بو اننیک اع جلسیدوز اول
یاروق صبح و بو اننیک قرانکغو کیچه سیدوز ظلم اننیک
کونکلیکا مرغوب و فسق اننیک خاطری غه محبوب
ملک بوزوغلوغیدین ضمیریغه جمعیت و اول کوس
هر نیک خلقی دین خاطری غه آمینت آباد اولار
ظلمیدین ویرانه کبوترطا قچه لاری جغدلار غه آشیانه
باده سیطه بزمدا طغیان تغلیب اول سبیل ملک
معمورلارین ویران قیلیب سوبی خانه سیغه
فرش مسجد رواقی توکولکاندین و کوب لار باغیغه
خشت محرابی تغ و یمرولکاندین اکثر قانون قوی
اولارغه

5.هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى چاغاتاي يېزىقىنىڭ بىۋاستە راۋاجى، يېڭى دەۋردىكى شەكلى ھېسابلىنىدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ ۋە 30 ـ يىللىرىغا كەلگەندە دۇنيا زور سىياسىي ۋەقەلەر ۋە تارىخىي ھادىسىلەر بارلىققا كەلدى. بۇ ۋەقە ھادىسىلەرنىڭ زىلزىلىسى ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە بېكىنمىچىلىك، خۇراپاتلىق ۋە قالاقلىقنىڭ قوچىقىدا ئۇخلاپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنى ئاز تولا سەگىتتى، مىللىي ئويغىنىش ئالامەتلىرى كۆرۈلۈپ، زامانغا لايىقلىنىشىش سادالىرى بارلىققا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىڭ ئېھتىياجى مىللەتتارىست شېڭ شىسەينى ۋاقىتلىق بولسىمۇ ئۇيغۇر قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا پەن مەدەنىيەتكە يول قويۇشقا مەجبۇر قىلدى. 1934 ـ يىل 8 ـ ئايدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ جاي ـ جايلىرىدا تەسىس قىلىنغان «ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىي ھاياتىغا يېپيېڭى مەزمۇن قوشتى. جۇملىدىن زىيالىيلارمۇ ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىسلاھ قىلىش ھەققىدە جىددىي ئويلىنىپ 1937 ـ يىلى يېڭى ئېلىپبە ۋە ئىملا قائىدىسىنى تۈزۈپ چىقتى.

چۈنكى، چاغاتاي يېزىقىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن ھەرپ بەلگىلەنمىگەن بولغاچقا بۇ يېزىق ئىلمىي ئىزغا سېلىنىشقا مۇھتاج ئىدى. 1935 ـ يىلىدىن باشلاپ چىقىرىلغان «شىنجاڭ گېزىتى» مانا مۇشۇ يېڭى ئىملادا نەشر قىلىنغان. «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» نىڭ غەلىبىسى بىلەن بۇ يېڭى ئېلىپبە يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسلاھ قىلىنغان.

1949 ـ يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەنى 1954 ـ يىلىغا كەلگەندە، بىز هازىر قوللىنىۋاتقان ئېلىپبەنىڭ ئاساسى تۇرغۇزۇلۇپ تاكى 1984 ـ يىلىغىچە شۇ پېتى قوللىنىلدى. 1984 ـ يىلى تۆت لەۋلەشكەن تاۋۇش ئۆچۈن ئايرىم تۆت هەرپ بىكىتىلىپ، ئۇيغۇر كونا يېزىقى 32 ـ هەرپتىن تەشكىل تاپقان، تىلىمىزدىكى هەربىر تاۋۇش ئۈچۈن بىردىن هەرپ بەلگىلەنگەن ئىلمىي بىر ئېلىپبە مەيدانغا كەلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ 20 ـ ئەسىردىكى بىرنەچچە قېتىملىق يېزىق ئىسلاھاتى

ئۇيغۇرلارنىڭ 20 ـ ئەسىردىكى تۇنجى يېزىق ئىسلاھاتى 20 ـ يىللىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلىرى⑥ ئارىسىدا باشلاندى. يېقىندىن بارلىققا كەلگەن سوۋېت ئىتتىپاقى 20 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرلىرىدا هەرقايسى مىللەتلەرگە قارىتا كەڭ كۆلەملىك يېزىق ئىسلاھاتىنى يولغا قويدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلار دەسلەپتە لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى لاھىيەلەپ ئوتتۇرغا چىقاردى ۋە بۇ يېزىقتا بىر قىسىم گېزىت ـ ژورناللارنى نەشىر قىلدى. لېكىن ستالىن رەهبەرلىك قىلغان سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى چېكىدىن ئاشقان «بۈيۈك بىردەكلىك» يېزىق جەھەتتىمۇ ئىپادىسىنى تاپتى. نەتىجىدە ئۇيغۇرلار لاتىن ئېلىپبەسى

ئاساسىدىكى يېزىقنى تاشلاپ كىرىل ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار بۇ يېزىقنى تا بۈگۈنگىچە قوللىنىپ كەلمەكتە.

جۇڭگو 1950 ـ يىللاردىن كېيىن ستالىن رەھبەرلىكىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە بىرمەزگىل «ئالتۇن دەۋر» نى باشتىن كەچۈرگەن. ستالىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ھەتتا موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىدە يېزىقنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت زور سىياسىي ۋەزىپىنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىن جۇڭگوغا كۆز تىكتى. ستالىن ھۆكۈمىتى رۇس تىلشۇناسلىرىنى بېيجىڭغا ئەۋەتىپ خەنزۇ تىلى پىنيىننى كىرىل يېزىقى بىلەن ئىپادىلەش خىزمىتىنى مۇزاكىرە قىلدى. خەنزۇ تىلشۇناسلار ئىلمىي مەقسەتتىن كۆرە سىياسىي غەرەز يۇشۇرۇنغان بۇ ئۇيۇننىڭ ئاقىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ يەتكەچكە سىلىق سۆزلەر بىلەن بۇ لاھىيەنى رەت قىلدى. لېكىن بۇ لاھىيە شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ بېشىغا كەلگەندە بىر قىسىم ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ « جىنايى پاكىتلىرى»نى⑦ بىرمۇبىر كۆرسىتىپ كىرىل ئېلىپبەسىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى ۋە ئىلغارلىقىنى مەدھىيلەپ يېپىيېڭى بىر لاھىيەنى ئىشلەپ چىقتى. بۇ لاھىيە 1956 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى»دە ئېلان قىلىندى. شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل ۋە شىبە قاتارلىق بەش مىللەتنىڭ يېزىقىنى كىرىل يېزىقىغا ئۆزگەرتىش ھەققىدىكى بۇ لاھىيە ئېلان قىلىنىپ يولغا قويۇلماي تۇرۇپلا جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ بۇزۇلۇشى بىلەن بۇ ئېلىپبە

تاشلىنىپ قالدى. بۇ ۋاقىتتا جۇڭگو زۆڭلى «يېزىق ئۆزگەرتىشتىكى بەش پرىنسىپ»نى ئېلان قىلدى. بۇ پرىنسىپلار بويىچە جوڭگودىكى ئازسانلىق مىللەتلەر يېزىق ئىجاد قىلماقچى بولسا ياكى يېزىق ئۆزگەرتمەكچى بولسا خەنزۇ تىلى پىنيىن لاھىيەسى (لاتىن ئېلىپبەسى) ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىش كېرەكلىكى كۆرسىتىلدى. شىنجاڭدىكى مۇتەخەسسىسلار ۋە شىبەلەر يېزىق ئۆزگەرتمەسلىك يولىنى تاللىدى. ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىزلار بولسا خەنزۇ تىلى پىنيىن لاھىيەسى ئاساسىدىكى يېڭى يېزىقنىڭ لاھىيەسىنى ئىشلەشكە كىرىشتى. شۇنداق قىلىپ ئالدىراپ تېنەپ ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان، ئىلمىي بولمىغان بۇ ئېلىپبە 1960 ـ يىلى يورۇقلۇققا چىقتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن 1965 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىشقا باشلىدى.

بۇ يېزىق ئۆزىدىكى تىلشۇناسلىق ئىلمىگە زىت بەزى نۇقسانلىرى (مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا يوق تاۋۇشلار ئۈچۈن كىرمە سۆزلەرنى يېزىشتا قوللىنىلىدىغان c,v,zh,ch,sh قاتارلىق ھەرپلەر) ۋە « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلاشقاندىن كېيىن پارتىيەنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىدە مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى ھۆرمەتلەشنىڭ تەشەببۇس قىلىنىشى بىلەن 1982 ـ يىلى ئىشلىتىشتىن توختىتىلدى. 17يىل قوللىنىلغان، نىسپەتەن ئىلغار ھېسابلانغان لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى كىشىلەر « ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى» دەپ ئاتاشقان.

1930 ـ يىللاردىن باشلاپ ئىسلاھ قىلىنىپ مۇكەممەللەشكەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنى بولسا يېڭى يېزىقتىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن « ئۇيغۇر

كونا يېزىقى» دەپ ئاتاشقان .

بىر ئەسىرگە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە بىر مىللەتنىڭ مۇنداق كۆپ قېتىم يېزىق ئۆزگەرتىشى ، دۇنيا يېزىق تارىخىدا ئاز ئۇچرايدۇ .

بىر يەنە يېزىق ئالماشتۇرامدۇق

ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا يېزىق جەھەتتە زور مۇقۇمسىزلىقنى ۋېشىدىن كەچۈردى . دۇنيادا ئۇيغۇرلاردەك كۆپ يېزىق قوللانغان ، دىن يەڭگۈشلىگەن مىللەت ئاز ئۇچرايدۇ. يېزىق جەھەتتىكى بۇنداق مۇقۇمسىزلىق بىر مىللەتنىڭ مەدەنىي هاياتىدا، مەدەنىيەتنىڭ ئىزچىللىقى نۇقتىسىدىن ياكى تەرەققىيات نۇقتىسىدىن ئىنتايىن پايدىسىز. تارىختا ئۇيغۇرلار ئەنە شۇنداق نۇرغۇن يېزىق ئالماشتۇرۇش سەۋەپلىك نادانلىق ، ساۋاتسىزلىق ، قالاقلىق پاتقىقىغا پېتىپ ، بىلىمسىزلىك دەستىدە تىگىرقاپ يۈردى .

كومپيۇتېر مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئىنگلىز تىلىنىڭ دۇنيادىكى ئورنىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان مەتبۇئاتلاردا، يىغىنلاردا، يىغىلىشلاردا، بەزىلەر لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىققا كۆچۈشنى تەشەببۇس قىلىشۋاتىدۇ. ئۇلار سان ـ سىپىرلارنى ۋە فورمۇلارنى يازغاندا هازىر قوللىنىشۋاتقان ئۇيغۇر يېزىقى

تەتۈر يۆنىلىش ھاسىل قىلىپ، قولايسىزلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتىدۇ، كومپيۇتېردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشىمىزمۇ زور چەكلىمىگە ئۇچراۋاتىدۇ ۋەھاكازا... دەپ ئاساس كۆرسىتىشمەكتە. يېزىق ئۆزگەرتىشنى خالمايدىغانلارمۇ بىر قىسىم ئاساسلىرىنى ئوتتۇرغا قويماقتا. ئۇنداقتا بىز يېزىق ئالماشتۇرىشىمىز كېرەكمۇ يوق؟

هازىر مەتبۇئاتلاردا ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن لاتىن ھەرپلىرى ئارلاشتۇرۇلۇپ يېزىلىدىغان ئەھۋاللار بار. مەسىلەن، « WTO غا كىرىش»، « APEC يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى » ، « VCD,DVD پىلاستىنكىللىرى» قاتارلىقلار. سىزنىڭچە مۇشۇنداق ئارلاشتۇرۇپ يېزىش ياخشىمۇ؟ بۇ خىل ئارلاشتۇرۇپ چىرايلىق يېزىقىمىزنى ئەبجەش قىلىپ ئىپادىلەش مېنىڭچە ياخشى ئەمەس. بۇ خىل ئىسىملارنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ھەرپلەر بىلەن ئىپادىلىسەكمۇ تامامەن بولىدۇ.

هازىر بىر قىسىم ئالاقە ۋاستىللىرى مەسىلەن، توربەت، ئۇندىدار ... قاتارلىق بىر قانچە ئالاقە دىتاللىرىدا بىر قىسىم كىشىللىرىمىز ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنى كىرگۈزۈشنى ئاۋارچىلىق بىلىپ ئىلمىي بولمىغان، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونىتىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە زىت بولغان ئاتالماش «پىنيىن ئۇيغۇرچىسى»نى مەيدانغا چىقاردى. بۇ خىل يېزىقتا ئىپادىلەنگەن مەنالار ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزگىرىپ تۈردىغان بۇلۇپ مەسىلەن:« ئانا» سۆزنى ئىپادىلەشتە «ana»دەپ يازىدۇ. بۇنىڭدىكى « a» ھەرپى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى « ئا» بىلەن « ئە» ھەرپىنىڭ ئورنىنى ئالغان بۇلۇپ يۇقارقى سۆزنى « ئەنە» ۋە

«ئانا» دەپ تەلەپپۇز قىلەشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ خىل ئۆلچەمسىز ھەم ئىلمىي بولمىغان يېزىق، ھەتتا ھازىر قوللىنىۋاتقان يېزىقىمىزنىڭ ئورنىنى بېسىپ كەتمەكتە. ھازىر زامان تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۇيغۇر يېزىقىنى يانتېلفۇن كومپيۇتېر قاتارلىق ئۇسكۇنىلەرمۇ نورمال قوللايدىغان بولدى. يەنە نىمىشقا ئۆزىمىزنىڭ ئۆلچەملىك ھەم چىرايلىق بولغان يېزىقىمىزنى ئىشلەتمەي ئاشۇ ئاتالمىش «پىنيىن ئۇيغۇرچىسى» نى قوللىنىمىز؟

تارىختىن بۇيانقى يېزىق يەوگۇشلەش ئەھۋاللىرى يۇقاردا دىگىنىمدەك بىر قىسىم ساۋاتسىزلىقنى مەيدانغا چىقاردى. پەن ـ مەدەنىيەتنىڭ ئارقىدا قالدۇردى. يەنە بىز يېزىق جەھەتتە مۇقۇملۇقنى ساقلىيالماي يېزىق ئالماشتۇرساق بىرمەزگىللىك بىلىمسىزلىك دەۋرى باشلىنىشى مۇمكىن. ئۆز يېزىقىمىزنى ئۆزىمىز قەدىرلىمىسەك، ئۆزىمىز قوغدىمىساق، ئۆزىمىز سۆيمىسەك ئەلۋەتتە بۇ ناھايىتى ئەخمىقانىلىقتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن بارلىق قېرىنداشلىرىمغا دەيدىغىنىم شۇكى ئۆز يېزىقىمىزنى قوغداپ، ئۆلچەملىك ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنايلى!

كىتابتىكى بىر قىسىم سۆزلەرگە ئىزاھات

① سوغدى – سوغدىلار قەدىمكى زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان بىر قوۋم. ئۇلار مەدەنىيەتلىك ۋە سودىغا ماھىر بولغاچقا، يىپەك يولىدا مۇھىم رول ئوينىغان. مەدەنىيەت جەھەتتە سوغدىلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئۇيغۇرلار سوغدى يېزىقى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىپ ئۆزىگە خاس يېزىق ئىشلىگەن.

② ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى – بۇ خانلىقنىڭ نامى كىتابلاردا «قوچۇ خانلىقى»، «قوچۇ دۆلىتى»، «ئىدىقۇت خانلىقى»، «ئىدىقۇت دۆلىتى»، «ئۇيغۇر دۆلىتى»، «ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتى»، «ئۇيغۇر ئېلى»، «ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى» دەپ ھەرخىل ئېلىنماقتا.

③ ئالتۇن ئوردا خانلىقى – قىپچاق خانلىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. 13-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى باتۇخان قۇرغان.

④ قارا خانىيلار خانلىقى – 9-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قۇرۇلۇپ ، 12-ئەسىرگە كەلگەندە مۇنقەرز بولغان. بۇ خانلىقنىڭ نامى«خاقانىيە» دەپمۇ ئاتالغان. بۇ ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى ئەڭ پارلاق دەۋر.

⑤ چاغاتاي خانلىقى – مىلادىيە 13-ئەسىردە چىڭگىزخان ناھايىتى كەڭ زېمىنلارنى بويسۇندۇرغان. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۆز تەۋەلىكىدىكى زېمىنلارنى تۆت ئوغلىغا بۆلۈپ بەرگەن. ئىككىنجى ئوغلى چاغاتايغا ئىلى دەرياسىدىن تارتىپ ، ماۋەرائۇننەھىر ۋە پۈتۈن شىنجاڭنى باشقۇرۇشقا بۆلۈپ بەرگەن. چاغاتاي خانلىقى چاغاتاي ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھاكىمىيەتنى كۆرسىتىدۇ. چاغاتاينىڭ ئەۋلادلىرى كېيىن تەخت تالىشىش ماجىراسىغا پېتىپ قالغان. شۇ سەۋەبتىن چاغاتاي خانلىقى بىرنەچچە ھاكىمىيەتكە پارچىلىنىپ كەتكەن.

⑥ ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلىرى – ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلىرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىن ئۆزبېكىستان، قازاقىستان، قىرغىزىستان ۋە تاجىكىستاندىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدىغان بولدى. ئۇلارنىڭ سانى ھازىر **400**مىڭدىن ئاشىدۇ.

⑦ جىنايى پاكىت – بۇيەردىكى «جىنايى پاكىت» بولسا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدىكى ئىملا خاتالىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن :«يارا» دىگەن سۆزدىكى بىر چېكىت «.» چۈشۈپ قالسا «بارا» دىگەن خاتا مەنا چىقىپ قالىدۇ. ئەمما كىرىل ئېلىپبەسىدە بۇخىل خاتالىق بولمايدۇ دەپ كىرىل ئېلىپبەسىگە ئالماشتۇرۇشنى ئېيتقان.